

บทที่ ๒

ภูมิหลังวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน)

ในงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาที่งานประพันธ์ร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เท่านั้น ฉะนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจึงจะกล่าวถึงภูมิหลังของวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เพื่อเป็นการศึกษาวรรณคดีร้อยกรองแต่ละเรื่องของท่านในชั้นต้นเสียก่อนที่จะมุ่งเน้นไปที่ ศิลปะการประพันธ์ โดยผู้วิจัยจะกล่าวถึงภูมิหลังของวรรณคดีร้อยกรองแต่ละเรื่องเท่าที่มี หลักฐานปรากฏในหัวข้อดังนี้

๑. รูปแบบคำประพันธ์
๒. ระยะเวลาที่แต่ง
๓. จุดมุ่งหมายในการแต่ง
๔. ที่มาของเรื่อง
๕. เนื้อหา

ในส่วนของรูปแบบคำประพันธ์นั้น ผู้วิจัยจะกล่าวแต่เพียงฉันทลักษณ์ที่กวีใช้ เพราะ รายละเอียดของฉันทลักษณ์แต่ละประเภทนั้นจะกล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

๒.๑ ลิลิตเพชรมงกุฎ

๒.๑.๑ รูปแบบคำประพันธ์

ลิลิตเพชรมงกุฎแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทลิลิตซึ่งวัชรวิ รมยะนันท์(๒๕๑๗: ๑) ได้ให้ความหมายไว้ว่า "ลิลิตเป็นชื่อเรียกวรรณคดีประเภทหนึ่งที่ใช้คำประพันธ์ประเภทร้อยกรองสลับกับโคลง ถ้าเป็นร้อยกรองกับโคลงโบราณก็เป็นลิลิตโบราณ ถ้าเป็นร้อยสุภาพและโคลงสุภาพก็เป็นลิลิตสุภาพ . . . คำว่า "ลิลิต" คงจะใช้เรียกในสมัยหลังที่แต่งโคลงแข่งน้ำ"

เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบคำประพันธ์ในเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎแล้วมีลักษณะเป็นลิลิตประเภท "ลิลิตสุภาพ" เพราะประกอบด้วยคำประพันธ์ประเภทสุภาพ คือ ร้อยสุภาพจำนวน ๑๘ บท โคลง

สองสุภาพ ๑๕ บท โคลงสี่สุภาพ ๑๖๘ บท และในตอนท้ายมีภาพย่อโคลงอีก ๑ บทเป็นปัจฉิมพจน์เพื่อบอกชื่อผู้แต่งและจุดมุ่งหมายในการแต่ง

๒.๑.๒ ระยะเวลาที่แต่ง

ในปัจฉิมพจน์ของลิลิตเพชรมงกุฏซึ่งเป็นภาพย่อโคลงนั้นมีความว่า

นิพนธ์สรรพลิลิต	โดยในมิตรจิตทุกถวาย
ไว้กระวีปรีชาชาย	หลายเล่มที่ชี้ชาญกลอน
หลวงสรวิชิตเชื้อ	สัประรุษ
แต่งพระเพชรมงกุฏ	แก่นไท้
ถวายแก่ราชบุตร	อิศเรศ
โดยนิยมซึ่งได้	เรื่องรู้โบราณ

(ลิลิตเพชรมงกุฏ: ๑๔๐)

แม้จะไม่ได้ระบุถึงเวลาที่แต่งอย่างแน่ชัด แต่จากบรรดาศักดิ์ "หลวงสรวิชิต" ที่กล่าวไว้ ทำให้สันนิษฐานว่าต้องแต่งขึ้นก่อน พ.ศ. ๒๓๒๕ หรือก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นไป เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงทำพิธีปราบคาภิเษกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติกรุงรัตนโกสินทร์ในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น หลวงสรวิชิตได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาพิพัฒน์โกษา (ทิพากรวงศ์ ๒๕๐๓: ๑๕)

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาของวารี ตันฑะกุลกร (๒๕๒๐: ๑๓-๑๘) ได้สรุปว่า ลิลิตเพชรมงกุฏนี้น่าจะแต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นข้อสรุปที่สอดคล้องกับพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีเหตุผลในการสรุปดังนี้

เหตุผลข้อที่หนึ่ง ร่ายนำหรือบทประณามพจน์ของลิลิตเพชรมงกุฏมีความว่า

ศรีสวัสดิ์ปรีดามย์ ประนมนิ้วประณต ทศนัชประชุม ต่างโกศุมภ์สุนทรเศศ
โอรนเรศกอภิวาท สยมนวนาทโมลิต องค์กรกฤชณ์กัมเลส ภาณุเมศศศิธร ปิ่น
อมรจักรพาพ เทเวศพนัสสถานอาร์ักษ์ อิกอัครราชาธิปไตย ถวัลยราชกษัตริย์
พิเศษ จรรโลงเศศกรุงทวารรา ศรีอยุธยาชโยค ขอนฤโสภทุกษ์ภัก นฤฉัญไโร
บาราศ จากวรอาตมวิมล

(ลิลิตเพชรมงกุฏ: ๗๗)

ความที่กล่าวถึงในรายนี้นี้มีลักษณะเป็นข้อความที่แต่งขึ้นในยามที่บ้านเมืองสงบเรียบร้อย ปราศจากภัยสงครามจึงไม่น่าจะใช้ในยุคสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากนี้การกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ก็มีได้กล่าวถึงการกอบกู้บ้านเมืองซึ่งถือได้ว่าเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญยิ่งของพระเจ้ากรุงธนบุรี ฉะนั้นหากเรื่องนี้แต่งขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีก็ก็น่าจะหยิบยกเอาพระราชกรณียกิจอันสำคัญดังกล่าวมาแสดงไว้ในบทประณามพจน์นี้ด้วย ฉะนั้นลิลิตเพชรมงกุฏน่าจะแต่งขึ้นในสมัยที่บ้านเมืองยังสงบอยู่คือก่อนที่จะเกิดเหตุวุ่นวายและเสียกรุง ซึ่งน่าจะเป็นในสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในตอนปลายของกรุงศรีอยุธยา

เหตุผลข้อที่สอง ผู้แต่งได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการแต่งไว้ว่าเพื่อ "ถวายแก่ราชบุตร อิศเรศ" ราชบุตรนี้น่าจะได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนเทพทัททษ์ หรือที่รู้จักกันในพระนามว่า เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) พระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพราะเป็นผู้ฝึกไฝในการกวีเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ก็มีข้อสังเกตว่า กวีทั้งสอง คือ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์และเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้เลือกนิทานเรื่องกาภิมาแต่งวรรณคดีเหมือนกัน เหตุนี้อาจแสดงถึงความผูกพันบางประการของกวีทั้งสอง

เหตุผลข้อที่สาม ฝีมือทางการประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นเครื่องแสดงว่าท่านเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และคงได้รับการศึกษาในราชสำนักของกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ สิ่งที่ยืนยันถึงความใกล้ชิดระหว่างเจ้าพระยาพระคลัง (หน) กับราชสำนักอยุธยาในรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ คือ ผลงานเรื่อง อิเหนาคำฉันท์ ซึ่งดำเนินเรื่องตามฉบับของเจ้าฟ้าหญิงมงกุฏ แสดงว่าท่านคงมีโอกาสได้อ่าน คัดลอก หรืออย่างน้อยก็เคยได้ยินผลงานดังกล่าวของเจ้าฟ้าหญิงมงกุฏ ซึ่งย่อมหมายถึงความใกล้ชิดกับราชสำนักของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ด้วย นอกจากนี้ในรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศยังเป็นสมัยที่มีการแต่งวรรณคดีกันไม่น้อย เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ซึ่งเป็นผู้มีฝีมือก็น่าจะมีผลงานวรรณคดีเกิดขึ้นในยุคนี้เช่นกัน

เหตุผลต่าง ๆ ข้างต้น ทำให้วาริ ตัณฑุลากรสรุปว่า ลิลิตเพชรมงกุฏนี้น่าจะแต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา

๒.๑.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

จุดมุ่งหมายในการแต่งเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎนี้ก็ได้กล่าวไว้ในปัจฉิมพจน์ซึ่งแต่งเป็นกาพย์ห่อโคลงว่า เพื่อถวายแด่ราชโอรสของพระมหากษัตริย์ซึ่งน่าจะ ได้แก่ เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ดังข้อสันนิษฐานของวารี ตัณฑุลากรที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ทั้งนี้เพื่อให้พระราชโอรสได้ทราบถึงนิทานเก่าแก่ ดังความว่า

นิพนธ์สรรพลิลิต	โดยในมิตรจิตทูลถวาย
ไว้กระวีปรีชาชาย	หลายเล่มที่ชี้ชาญกลอน
หลวงสรวิชิตเชื้อ	สัประรุษ
แต่งพระเพชรมงกุฎ	แก่นไ้
ถวายแก่ราชบุตร	อิศเรศ
โดยนิยมซึ่งได้	เรื่องรู้โบราณ
	(ลิลิตเพชรมงกุฎ: ๑๔๐)

นอกจากนี้ยังเป็นการแสดงฝีมือในเชิงกวีของผู้แต่งอีกด้วย ดังบาทที่ว่า "ไว้กระวีปรีชาชายหลายเล่มที่ชี้ชาญกลอน"

๒.๑.๔ ที่มาของเรื่อง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้กล่าวถึงที่มาของเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎไว้ในบทประณามพจน์ ซึ่งเป็นร่ายในตอนต้นเรื่องว่า ได้มาจากปกรณัมเวตาลคือนิทานเวตาล หรือเวตาลปัญญาวิงศติซึ่งเป็นนิทานสันสกฤตนั่นเอง ความในร่ายมีว่า

"ข้อยข้าจะนิพนธ์ลิลิต โดยตำนานนิตยบุรา ในปีกระฎำเวตาล แนะนิทานเป็น
ประดม..."

(ลิลิตเพชรมงกุฎ: ๗๗)

เรื่องลิลิตเพชรมงกุฎนี้เป็นนิทานเรื่องที่ ๑ ในนิทานเวตาลและฉบับสันสกฤตเรื่องที่ ๑ มีชื่อว่า เรื่องวัชรมงกุฎ

จากการศึกษาของวาริ คัมชูลากร (๒๕๒๐; ๕๒-๑๒๕) ทำให้ทราบถึงที่มาของลิลิตเพชร มงกุฏของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) อย่างชัดเจนยิ่งขึ้นว่า เจ้าพระยาพระคลัง (หน) น่าจะได้เนื้อเรื่อง มาจากคำบอกเล่าโดยผ่านการแปลจากผู้ที่อ่านนิทานเวตาลมาจากฉบับของอินเดีย และฉบับนั้นก็ ไม่ใช่ฉบับเก่าด้วย หากแต่น่าจะเป็นนิทานเวตาลฉบับที่แต่งขึ้นในสมัยหลัง อันได้แก่ นิทานชุด เวตาลที่ปรากฏในพหุหัตถกถาัมยชรีของเกษเมนทร เพราะเมื่อเปรียบเทียบรายละเอียดต่าง ๆ ใน เรื่องแล้วมีความใกล้เคียงกับลิลิตเพชรมงกุฏของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) มากที่สุด จึงอาจกล่าว ได้ว่า ที่มาของเรื่องลิลิตเพชรมงกุฏ คือ พหุหัตถกถาัมยชรีของเกษเมนทร

๒.๑.๕ เนื้อหา

เริ่มต้นนัสมการพระอิศวรและพระมหากษัตริย์และบอกที่มาของเรื่องว่า นำมาจากนิทาน เวตาล แล้วจึงดำเนินเรื่องว่า พระวิกรมมัททัยเสด็จประพาสป่าเพื่อจับเวตาล เวตาลจึงเล่านิทาน ปริศนาถวายพระวิกรมมัททัยคือนิทานเรื่องเพชรมงกุฏว่า พระเพชรมงกุฏเป็นโอรสของท้าววิฑูร นานฤเบศรและนางประภาพักตร์แห่งเมืองศรีบุรี ครั้งหนึ่ง พระเพชรมงกุฏเสด็จออกประพาสป่า กับพุมศรีพี่เลี้ยง และตามกวางเผือกเข้าไปในป่าลึกจนหลงทาง พระบิดาทรงออกติดตามแต่ไม่พบ พระเพชรมงกุฏเสด็จหลงทางเข้าไปในเมืองของท้าวกรุงกรรณ ทรงพบนางประทุมวดีพระธิดาท้าว กรุงกรรณในสวน ต่างก็พอพระทัยซึ่งกันและกัน พระเพชรมงกุฏจึงเสด็จลอบเข้าไปในปราสาท ของนางประทุมวดี และทรงได้นางเป็นชายา พุมศรีพี่เลี้ยงจึงแนะนำให้พระเพชรมงกุฏนำนาง ประทุมวดีกลับเมืองโดยพุมศรีปลอมตัวเป็นคาบสเข้าเฝ้าท้าวกรุงกรรณ และทูลว่านางประทุมวดี เป็นนางอัถมิณิลอบกินซากอสุภในป่าช้า และคาบสได้สร้อยสังวาลมาเป็นหลักฐาน และสร้อย สังวาลนี้พระเพชรมงกุฏทรงลอบเปลื้องมาจากนางประทุมวดีขณะบรรทมหลับ ท้าวกรุงกรรณตรัส สั่งให้นางประทุมวดีเข้าเฝ้า เมื่อไม่เห็นสร้อยสังวาลจึงทรงขับไล่ออกจากวัง พระเพชรมงกุฏจึง ทรงรับนางไปสู่เมืองของตน และมีพระราชสาส์นถึงท้าวกรุงกรรณเพื่อขอทำไมตรีด้วย ท้าวกรุง กรรณทรงทราบว่าถูกกลอุบาย จึงเสียพระทัยถึงแก่สิ้นพระชนม์

เมื่อเวตาลเล่าเรื่องจบ จึงทูลถามท้าววิกรมมัททัยว่า การที่ท้าวกรุงกรรณ สิ้นพระชนม์บาปจะได้แก่ผู้ใด ท้าววิกรมมัททัยจึงตรัสตอบว่า บาปนั้นได้แก่ท้าวกรุงกรรณเอง

๒.๒ อิเหนาคำฉันท์

๒.๒.๑ รูปแบบคำประพันธ์

อิเหนาคำฉันท์แต่งเป็นคำฉันท์ ประกอบไปด้วยคำประพันธ์ประเภทฉันท์และกาพย์ ฉันท์ที่ใช้ในเรื่องนี้ได้แก่ อินทรวชิธรฉันท์จำนวน ๑๗๑ บท วสันตคิลกฉันท์จำนวน ๑๑๑ บท และสัททูลวิกิพิศฉันท์จำนวน ๒๗ บท ส่วนกาพย์ได้แก่ กาพย์ฉับยั้งจำนวน ๑๐๕ บท และกาพย์สุรางคนางค์จำนวน ๓ บท

๒.๒.๒ ที่มาของเรื่อง

เจ้าพระยาพระคลัง(หน) หรือหลวงสรวิชิตในขณะนั้นน่าจะนำเค้าโครงเรื่องมาจากบทละครเรื่องอิเหนา เชื่อกันว่าเป็นนิทานที่พี่เลี้ยงชาวมลายูเล่าถวายพระราชบิดาของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ คือ เจ้าฟ้ากุณฑลและเจ้าฟ้ามงกุฎ เจ้าฟ้ากุณฑลทรงนิพนธ์ขึ้นเป็นบทละครเรื่องดาหลัง ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎทรงนิพนธ์เป็นบทละครเรื่องอิเหนา ถึงแม้จะไม่มีต้นฉบับที่สมบูรณ์ตกทอดมา แต่เรื่องอิเหนาก็อยู่ในความทรงจำของผู้ชมผู้ฟัง หลวงสรวิชิตจึงหยิบมาประพันธ์เป็นฉันท์ปนกาพย์ (กุสุมา รักษมณี, ๒๕๓๗: ๖๑) “ทำให้อิเหนาคำฉันท์ของท่านดำเนินความเกือบจะตรงกันอยู่ทุกประการกับอิเหนาอันเป็นบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ทั้งนี้เพราะต่างก็แต่งเทียบจากบทละครครั้งกรุงเก่าด้วยกันนั่นเอง” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๔๓: ๘๔)

๒.๒.๓ ระยะเวลาที่แต่ง

เจ้าพระยาพระคลัง(หน) เริ่มแต่งอิเหนาคำฉันท์เมื่อวันเดือนใดไม่ปรากฏแน่ชัด แต่มีฉันท์ตอนท้ายเรื่องกล่าวว่า

นามข้าผู้สมญา	สรวิชิตนิพนธ์
พอเหิมหลุหรรษ์	สันตสนุกนิสบสมัย
ไปเห็นแก่นิทรา	ทิวาราอุสำหใจ
เสร็จแล้วสำเนาใน	สมมติแท้มโนเพียร
เชิญแท้สุเมธา	ทศนาช่วยดำเนินร
แค้นเค็มเฉลิมเขียน	บริรักษ์เจษฎา
ปางแต่งแสดงจตุ-	ศักราชสหสา
สตะจตุศรรา	สังวัจนรเอกปี

กุนศกอาสาสุขมาส
ทวาทศรัยตี

สุขบัณณรลี
นิพนธเสริงบริบูรณั

(อิเหนาคำฉันท์: ๒๖๕-๒๗๐)

ฉันทข้างต้นแสดงให้ทราบว่า เจ้าพระยาพระคลัง(หน)แต่งอิเหนาคำฉันท์ขึ้นในขณะที่ยังมีตำแหน่งเป็นหลวงสรวิชิต และแต่งแล้วเสร็จเมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีกุน เอกศก จุลศักราช ๑๑๔๑ ตรงกับปีพุทธศักราช ๒๓๒๒ อันเป็นรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และจากความว่า “ทวาทศรัยตี นิพนธเสริงบริบูรณั” แสดงว่ากวีใช้เวลาในการแต่งเพียง ๑๒ คืน ซึ่งต้องใช้ความสามารถและความอดสาหะในการแต่งดังที่กวีกล่าวว่า “ไปเห็นแก่นิทรา ทิวาราอุส่าห์ใจ”

๒.๒.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

เรื่องอิเหนาคำฉันท์นี้เจ้าพระยาพระคลัง(หน) ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการแต่งไว้ในปัจฉิมพจน์ว่า

ศรีศรีสวัสดิ์เสริง	เผด็จฉันทบริบูรณั
สังวาสรสพูน	พจนารถสุนทร
เริ่มเรื่องชวารัก	แลพินักชกล่าวกลอน
หวังไว้สดาวร	กระวีชาติธรรมย์
เปรมปรีดิเปรมปราษณั	พจนารถบันสม
บันสานค่านานคม	สฤยติรสเป็นเชิงฉันท
นามข้าผู้สมญา	สรวิชิตนิพนั
พอเหิมเหตุหรรษั	สันตสนุกนิสพสมัย

(อิเหนาคำฉันท์: ๒๖๕)

กวีกล่าวว่าแต่งอิเหนาคำฉันท์ขึ้นเพื่อความบันเทิง และมุ่งหวังจะฝากผลงานของตนไว้ในสายธารแห่งกวี

๒.๒.๔ เนื้อหา

เจ้าพระยาพระคลัง(หน)ดำเนินเรื่องตามบทละครเรื่องอิเหนาของเจ้าฟ้าหญิงมุกฎ แต่ตัดตอนมาเฉพาะตอนหลังจากอิเหนาเผาเมืองคาหา โดยจับความตั้งแต่อิเหนาลักนางบุษยามาไว้ในถ้ำอิเหนาเฝ้าปลอบประโลมให้นางบุษยาคลายความโศกเศร้า และพยายามอธิบายให้นางหายขัดเคืองเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างตนกับนางจินตะหราเพื่อให้นางบุษยาอมเป็นของคน นางบุษยา

ปฏิเสธไมตรีนั้น อิเหนาจึงแสวงขอลานางไปตายในป่า นางบาหยันและประเศหรณ์พี่เลี้ยงของนางบุษบาจึงพยายามเกลี้ยกล่อมนางบุษบาว่าอิเหนานั้นเป็นคู่ตนาหงษ์มาแต่เดิม และเป็นผู้ที่เหมาะสมกับนางที่สุด ประกอบเข้ากับถ้อยคำหวานของอิเหนา นางบุษบาจึงยอมเป็นของอิเหนา ทั้งสององค์มีความสุขอยู่ในถ้ำทอง ต่างพากันชื่นชมความงามของป่าเขาลำเนาไพร

ฝ่ายเมืองคาหาเมื่อดับไฟเสร็จแล้วทราบข่าวนางบุษบาหายไป ต่างเร่งกันค้นหาเป็นการใหญ่ แต่ไม่พบ ประโหมสุหรีผู้เป็นพระชนนีของนางบุษบาร่ำไห้ปริ่มจะดับชีวิ ท้าวคาหาจึงแจ้งข่าวนี้แก่ระศูล่าสำและระศูรกา ระศูทั้งสองแค้นเคืองมาก โดยเฉพาะจรงานนั้นทั้งเจ็บแค้นและเศร้าโศก ปานจะขาดใจ ทั้งสองมุ่งหมายจะออกติดตามหานางบุษบา

กล่าวถึงอิเหนา ในคืนหนึ่งบังเกิดนิमितประหลาดว่ามีนกอินทรีบินโฉบเข้ามาจิกลูกดาข้างขวาของคนไป อิเหนาตีความฝันว่านกอินทรีนั้นคงเป็นสองระศู ส่วนดวงดาข้างขวาก็คือนางบุษบา นิमितนี้คงเป็นลางบอกเหตุว่าคนต้องพลัดพรากกับนางบุษบาเป็นแน่แท้

สองระศูออกติดตามหานางบุษบา ระหว่างทางพบกับสังคามาระดาจึงถามสังคามาระดาถึงอิเหนา สังคามาระดาตอบไปว่าอิเหนาตามดวงทองไปแล้วพลัดหลงกับตน สังคามาระดาจึงถามสองระศูว่าทั้งสองมาอยู่กลางป่าด้วยเหตุอันใด ทั้งสองตอบว่านางบุษบาหายไปเมื่อเกิดไฟไหม้กรุงคาหา สังคามาระดาแกล้งทำเป็นตระหนกและโศกเศร้า พร้อมทั้งบอกว่าตนจะรีบตามอิเหนาให้พบและจะทูลให้ทราบเรื่อง

ครั้นถึงถ้ำทอง สังคามาระดาจึงแจ้งความแก่อิเหนา อิเหนาจำต้องไปแก้สงสัยจึงร่ำลานางบุษบา ทั้งสองเฝ้าพร่ำพรอดอาลัยอาวรณ์ต่อกัน เมื่อพบกับสองระศูอิเหนาแสร้งทำเป็นไม่รู้การณ์ ครั้งระศูแจ้งเหตุจึงแสร้งทำเป็นโกรธ เจ็บแค้นแทนระศูทั้งสอง

๒.๓ สมบัติอมรินทร์ค่ากลอน

๒.๓.๑ รูปแบบคำประพันธ์

แต่งเป็นกลอนสุภาพแบบกลอนนิทาน

๒.๓.๒ ที่มาของเรื่อง

มาจากอรรถกถาธรรมบท

๒.๓.๓ ระยะเวลาที่แต่ง

เรื่องนี้ไม่ทราบระยะเวลาที่แต่งแน่ชัด แต่ก็มีผู้สันนิษฐานว่า “คงจะแต่งก่อนกาฬาคำกลอน เพราะความประณีตไพเราะของถ้อยคำผัดกัน ถ้าเรื่องสมบัติอมรินทร์คำกลอนแต่งก่อนกาฬาคำกลอน สมบัติอมรินทร์ก็จะเป็นนิทานคำกลอนเล่มแรกในประวัติศาสตร์วรรณคดีไทย” (วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง(หน), ๒๕๑๕: ๔๑)

๒.๓.๔ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งเรื่องสมบัติอมรินทร์คำกลอนขึ้นเพื่อยกย่องพระอินทร์ผู้ซึ่งเป็นเทพเจ้าองค์สำคัญในทางคติพุทธ

๒.๓.๕ เนื้อหา

สมบัติอมรินทร์คำกลอน เริ่มต้นด้วยการพรรณนาถึงความงดงามของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ เมืองของพระอินทร์ชื่อ สุทศน์ ราชรอบไปด้วยสวนทั้งสี่ ภายในเมืองมีปราสาทที่สถิตของพระอินทร์เป็นปราสาทเจ็ดชั้นชื่อว่า เวชยันต์ ปราสาทนั้นรายล้อมไปด้วยหมู่ไม้กัลปพฤกษ์ มีเสียงดนตรีอันไพเราะเกิดจากหมู่तालทองที่พัดสะบัดไปต้องกัน มีโรงเทวสภาที่ไว้สำหรับประชุมเทวดา มีห้องพระลานทองที่งดงาม บนสวรรค์ชั้นนี้ยังเป็นที่ประดิษฐานของพระเจดีย์จุฬามณีซึ่งมีฐานเป็นรูปเศวตฉัตรเจ็ดชั้น นอกจากนี้ยังมีต้นปาริชาติและภายใต้ร่มปาริชาตินี้มีแท่นบัลลังก์กับพลทิพอาสน์ ส่วนภายนอกเมืองนั้นรายล้อมไปด้วยอุทยานและสระ โบกขรณี ทั้งสี่ทิศ ในอุทยานแต่ละแห่งมีไม้ดอกไม้ผลนานาชนิด

เมื่อพรรณนาถึงความงดงามของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้ว จึงเริ่มดำเนินความถึงพระอินทร์ตามนางสุชาดาว่า พระอินทร์ครองสมบัติทิพย์อยู่กับชายาทั้งสาม คือ นางสุธรรมา สุจิตรา และนางสุนันทา พระอินทร์ทรงคำนึงถึงนางสุชาดาซึ่งไม่ได้กลับชาติมาเกิดเป็นชายาของพระองค์เช่นนางทั้งสามจึงเล็งทพเนตรดูจึงทราบว่างไปเกิดเป็นธิดาของเนวาสิกาสูร ในเวลานั้นเนวาสิกาสูรได้ประกอบพิธีสุมพรให้แก่นางสุชาดา พระอินทร์จึงแปลงเป็นอสูรเฒ่าเข้าร่วมพิธีด้วย นางสุชาดาได้เห็นก็บังเกิดความสเนหาจึงโยนพวงมาลัยให้แก่อสูรเฒ่า บรรดาอสูรอื่นๆ ที่หลายนพิธีเห็นดังนั้น ต่างคิดว่าไม่เหมาะสมและกราบทูลให้เชิญนางคืนสู่ปราสาท

อสูรเฒ่าจึงกลับคืนร่างเป็นพระอินทร์แล้วอุ้มนางขึ้นรถวิไชยันต์มุ่งคืนสู่สวรรค์ดาวดึงส์เนวาสิกาสูรเห็นเช่นนั้นจึงพาหุม่มารติดตาม แต่ด้วยไม่กล้าต่อฤทธิ์ของพระอินทร์จึงยกพลกลับนครไป

ครั้นเวลาสิกาสุรยกพลมารกลับไปแล้ว พระอินทร์ก็ชี้ชวนนางสุชาดาชมความงามของ
สองข้างทาง อันประกอบไปด้วย แม่น้ำสีทันดร สัตบริภณช์ สวรรค์ชั้นจตุรหาราชิก เป็นต้น
ถึงนครสุทัศน์แล้วทั้งสองพระองค์ก็ครองสุขอยู่ในปราสาทนั้น

๒.๔ กากีกลอนสุภาพ

๒.๔.๑ รูปแบบคำประพันธ์

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งเรื่องกากีเป็นกลอนสุภาพ มีลักษณะอย่างที่เรียกกันว่า กลอน
นิยายหรือกลอนนิทาน

๒.๔.๒ ระยะเวลาที่แต่ง

เรื่องกากีนี้ เจ้าพระยาพระคลัง(หน) มิได้ระบุเวลาที่แต่งไว้ในเรื่องอย่างชัดเจน แต่นัก
วรรณคดีทั้งหลายก็เชื่อกันว่าน่าจะแต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏในคำนำของหนังสือ
วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง(หน) ซึ่งจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์แพรวพิทยาที่ได้จัดให้ผลงานเรื่อง กากี
กลอนสุภาพ เป็นผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)ที่แต่งขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
นอกจากนี้นักวรรณคดีหลายท่านก็ได้กล่าวถึงกากีกลอนสุภาพว่าแต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น
ปรากฏในหนังสือครุภครรล่องร้อยกรองไทย จัดพิมพ์เผยแพร่โดย กรมศิลปากร(๒๕๔๔: ๔๒)
ว่า “กลอนนิทานที่เก่าที่สุดที่มีต้นฉบับอยู่น่าจะได้แก่ กลบทศิริวิบุลกิตติ ของหลวงศรีปริษา(เซ่ง)
ซึ่งนำเรื่องมาจากศิริวิบุลกิตติชาดก ส่วนสมัยรัตนโกสินทร์ที่เด่น ได้แก่ งานของเจ้าพระยาพระ
คลัง (หน) คือ กากีคำกลอน และงานสุนทรภู่ เช่น พระอภัยมณี โคนุคร ลักษณะวงศ์ และสิงห์ไกร
ภพ เป็นต้น”

บุญเดือน ศรีวรพจน์(๒๕๔๗: ๓) กล่าวไว้ใน อธิบายเรื่องกากีคำฉันท์ว่า

เรื่องกากีเป็นที่รู้จักแพร่หลายในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา กวีไทย
ทั้งสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์นำเรื่องนี้มาประพันธ์เป็นร้อยกรอง
หลายรูปแบบ เช่น บทเห่เรื่องกากีของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศซึ่งทรงพระ
นิพนธ์ขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กากีคำกลอนซึ่ง
เจ้าพระยาพระคลัง(หน)แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งรัตนโกสินทร์

และกาถิลิตซึ่งมีผู้แต่งขึ้นเมื่อ พุทธศักราช ๒๓๖๘ ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

วัชร รมชะนั้น(๒๕๔๐: ๘๖) ได้กล่าวถึงวิวัฒนาการของวรรณคดีคำกลอนไว้ว่า

วรรณคดีคำกลอนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ กลอนเพลงขาวนิราศ
รบพม่าที่ท่าดินแดง ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
มหาราช และนิราศคำกลอนของสุนทรภู่ นับเป็นนิราศที่เริ่มมีการพัฒนา
ไปจากนิราศคำโคลงเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ยังมีกลอนบทละครใน
และบทละครนอกเกิดขึ้นอย่างมากมายในสมัยนี้ และที่มีเพิ่มเติมจากเดิม
ก็ได้แก่ นิทานคำกลอน เริ่มตั้งแต่เจ้าพระยาพระคลัง(หน) แต่งนิทานคำ
กลอนเรื่องกาถิเพื่อใช้ขับมโหรีปรากฏว่าได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก...

แม้ในตัวของกาถิกลอนสุภาพจะมีได้ระบุระยะเวลาการแต่งแน่ชัด แต่ปัจจุบันนัก
วรรณคดีหลายท่านก็มีความคิดเห็นสอดคล้องกันว่าเรื่องกาถิคำกลอนนี้น่าจะแต่งขึ้นในสมัย
รัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

๒.๔.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

เจ้าพระยาพระคลัง(หน)ได้แสดงจุดมุ่งหมายในการแต่งไว้ในตอนต้นเรื่องว่า

เมื่อครั้งองค์สมเด็จพระชินวร	จักกล่าวอดีตนิทานแต่ปางก่อน
เสวยชาติเป็นสกุณาพระยานก	ยังสัญจรแสวงหาโพธิญาณ
หวังแสดงแห่งจิตหญิงพาล	จึงชักเรื่องชาดกมาบรรหาร
	ให้ชายชาญรู้เชิงกษัตริย์

(กาถิกลอนสุภาพ: ๑)

กวีได้กล่าวว่าที่นำเอาชาดกเรื่องนี้มาขึ้นเป็นบทร้อยกรองก็เพื่อมุ่งที่จะแสดงให้เห็นถึงจิตใจ
หรือลักษณะของผู้หญิงที่ไม่ดี เพื่อให้ผู้ชายได้รู้เท่าทันหรือเพื่ออาจให้เข้าใจผู้หญิงมากยิ่งขึ้นก็
เป็นได้

๒.๔.๔ ที่มาของเรื่อง

เรื่องกาภิกกลอนสุภาพมีที่มาจากชาดก ดังปรากฏในตอนต้นเรื่องว่า

	จักกล่าววอศีลนิทานแต่ปางก่อน
เมื่อครั้งองค์สมเด็จพระชินวร	ยังสัญจรแสวงหาโพธิญาณ
เสวยชาติเป็นสกุณาพระยานก	จึงชักเรื่องชาดกมาบรรหาร
หวังแสดงแห่งจิตหญิงพาล	ให้ชายชาญรู้เชิงกษัตริย์

ชาดกดังกล่าวมีที่มาจากนิบาตชาดกในพระไตรปิฎก แม้กวีจะมีได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่ามาจากชาดกเรื่องใด แต่จากการศึกษาพบว่า มีชาดกอยู่ ๓ เรื่องที่คล้ายคลึงกัน ได้แก่ ชาดกเรื่องที่ ๑๓๐ สุตตันธิชาดก ชาดกเรื่องที่ ๓๒๗ กากาติชาดก และชาดกเรื่องที่ ๕๓๖ สุตตันธิชาดก

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาคุณรายละเอียดของชาดกแต่ละเรื่องแล้ว กล่าวได้ว่า เรื่องกาภิกกลอนสุภาพนำเค้าโครงเรื่องส่วนใหญ่มาจากกากาติชาดก แต่การที่ให้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระยาครุฑ และความหอมของกลิ่นกายนางกาภิกนั้นได้มาจากสุตตันธิชาดก

๒.๔.๕ เนื้อหา

เนื้อเรื่องของกาภิกกลอนสุภาพกล่าวถึงท้าวพรหมทัตครองกรุงพาราณสีมีมเหสีซึ่งนอกจากจะงดงามด้วยรูปโฉมแล้ว ยังมีกลิ่นกายที่หอมฟุ้ง ใครได้สัมผัสนาง กลิ่นหอมนั้นจะติดกายไปถึงเจ็ดวัน ท้าวพรหมทัตรักใคร่ นางกาภิกมากราวกับแก้วตาดวงใจ ท้าวพรหมทัตมีพี่เลี้ยงเป็นคนชรรพ์ชื่อ นาฏกุเวร นาฏกุเวรเป็นนักปราชญ์ มีความรอบรู้ในเรื่องต่าง ๆ ทั้งยังมีความชำนาญในการบรรเลงพิณและขับร้องเป็นอย่างยิ่ง

ทุกเจ็ดวันท้าวพรหมทัตจะทรงสกากับมานพรูปงาม โดยมีนาฏกุเวรเป็นผู้บรรเลงเพลงพิณขับกล่อมระหว่างการทรงสกา มานพนั้นแท้ที่จริงแล้วคือพระยาครุฑแปลงกายมา พระยาครุฑมีฤทธิ์เดชมากอาศัยอยู่บนวิมานฉิมพลี

คราวหนึ่งเมื่อพระยาครุฑจำแลงกายเป็นมานพมาประลองสกากับท้าวพรหมทัตเช่นปกติ นางกาภิกได้ทราบข่าวว่ามีมานพหนุ่มรูปงามยังมาร่วมเล่นสกากับท้าวพรหมทัตก็อยากจะได้เห็น จึงเสด็จออกมาแอบมอง เผอิญสายตาของนางและมานพแปลงประสานกันเข้าต่างฝ่ายต่างรู้สึกรักจวน

ใจ ครั้นเล่นสกาเสร็จแล้ว มานพจึงคืนร่างเป็นพระยาครุฑเช่นเดิมแล้วจึงลอบลักพานางกาก็ไปสู่
วิมานฉิมพลี ทั้งสองเสพสุขแสนหาอยู่บ่นวิมานฉิมพลีนั้นด้วยความเพลิดเพลินเพราะความสุขอัน
ได้จากสรักและความสุขอันเกิดจากความงามของวิมานฉิมพลี รวมถึงความงามของเขาไกรลาส
ป่าหิมพานต์ที่พระยาครุฑอุ้มนางบินชม

ฝ่ายท้าวพรหมทัตเมื่อนางกาก็หายไ้ก็ทุกข์ใจเป็นอย่างยิ่งจึงปรึกษากับนาฏกเวร นาฏ
กเวรจึงกราบทูลตามความจริงว่า มานพนั้นเป็นครุฑแปลงมาและคงจะลอบลักนางกาก็ไปเพราะคน
สังเกตเห็นนางกาก็และพระยาครุฑส่งสายคาให้แก้กัน นาฏกเวรจึงอาสาที่จะไปติดตามแก้กลเอา
นางกาก็กลับคืนมา

เมื่อครบกำหนดเจ็ดวันพระยาครุฑจึงลानางกาก็ไปเล่นสกากับท้าวพรหมทัตเช่นปกติ
ก่อนไปก็ร้ายมนตร์ผูกทวารไว้ไม่ให้ผู้ใดเข้าออกได้ พระยาครุฑแปลงเป็นมานพเพื่อเล่นสกากับ
ท้าวพรหมทัตเสร็จแล้วก็อำลากลับ ครั้นออกมานอกวังแล้วก็กลับร่างเป็นพระยาครุฑ คนธรรมดาซึ่ง
สะกดรอยตามมาก็แปลงร่างเป็นตัวไรเข้าแทรกในขนของพระยาครุฑ

เมื่อมาถึงวิมานฉิมพลีคนธรรมดาซึ่งแปลงเป็นคนธรรมดาที่เข้าซ่อนที่หน้าต่าง ถึงเวลาที่พระยา
ครุฑออกไปเที่ยวเล่นหิมพานต์ตามลำพัง ตัวไรคนธรรมดาจึงกลับคืนร่างเป็นคนธรรมดาที่นาฏกเวร
เช่นเดิม แล้วจึงใช้คำพูดหลอกล่อจนได้ร่วมรสกิริมย์กับนางกาก็

ครั้นถึงกำหนดไปเล่นสกา พระยาครุฑก็ลานางกาก็ไปเล่นสกาเช่นเคย นาฏกเวรก็แปลง
กายเป็นไรเข้าแทรกขนพระยาครุฑกลับคืนสู่กรุงพาราณสี เมื่อถึงกรุงพาราณสีแล้วพระยาครุฑก็
แปลงร่างเป็นมานพ ไรคนธรรมดาที่แอบกลับคืนร่างเป็นนาฏกเวรเช่นเดิม ต่อพระยาครุฑกลับคืนสู่
วิมานฉิมพลีแล้ว ท้าวพรหมทัตจึงถามความกับนาฏกเวร นาฏกเวรก็เล่าความจริงและบอก
ถึงเหตุที่คนต้องเสพสมกับนางกาก็ว่าเพื่อจะซ่อนกลให้ครุฑนำนางมาส่งคืน ท้าวพรหมทัตได้ฟัง
แม้จะโกรธก็ผู้ฝืนใจพระราชทานบำเหน็จให้แก่คนธรรมดา เพราะคิดว่าคงแก้กลพระยาครุฑได้

เวลาผ่านไปครบเจ็ดวัน ครุฑก็ลานางกาก็แล้วแปลงเป็นมานพมาเล่นสกากับท้าวพรหมทัต
เช่นเดิม ในการเล่นสกาครั้งนี้ ท้าวพรหมทัตได้นัดแนะให้คนธรรมดาขับเพลงถึงนางกาก็ คนธรรมดา
จึงขับเพลงถึงรสสวาทและกลิ่นกายของนางกาก็ พระยาครุฑได้ฟังก็โกรธแต่แสร้งทนไว้ เมื่อเล่น
สกาเสร็จ คืนร่างกลับสู่วิมานฉิมพลีตรงเข้าต่อว่านางกาก็ นางกาก็พยายามปฏิเสธและแก้ตัวต่าง
ๆ แต่พระยาครุฑไม่ฟัง อุ้มนางมาคืนท้าวพรหมทัตที่หน้าพระลาน ฝ่ายท้าวพรหมทัตครั้น
เห็นนางก็ตรัสบริภาษ ไม่เชื่อคำแก้ตัวใด ๆ ของนางกาก็ แล้วจึงมีรับสั่งให้นางนางไล่แพแล้วลอบไป

๒.๕ ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง หรือโคลงพยุหยาตราเพชรพวง

๒.๕.๑ รูปแบบคำประพันธ์

ผลงานการประพันธ์เรื่องลิลิตพยุหยาตราของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นี้ เรียกกันทั่วไปว่า “ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง” เนื่องจากในวรรณคดีเรื่องนี้ประกอบไปด้วยคำประพันธ์สองชนิด ได้แก่ ร่ายสุภาพ ๑ บทและโคลงสี่สุภาพ ๑๕๗ บท ดังที่เข้าใจกันในหมู่นักวรรณคดีว่า คำประพันธ์ประเภท ลิลิต นั้นหมายถึง “คำประพันธ์ชนิดหนึ่งซึ่งใช้โคลงและร่ายค่อสัมผัสกัน” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖ : ๑๐๑๖) เหตุดังกล่าวจึงเรียกวรรณคดีเรื่องนี้เป็นลิลิต

แต่จากการศึกษาของผู้วิจัยกลับมีความเห็นที่ต่างออกไปและสอดคล้องกับวัชร รมะนันท์ (๒๕๑๗: ๗๐) ที่กล่าวถึงลิลิตเรื่องนี้ว่า “ลิลิตเรื่องนี้มีลักษณะเหมือนลิลิตในสมัยแรกคือ เริ่มต้นด้วยร่าย ๑ บท แล้วตามด้วยโคลงทั้งหมด อันที่จริงควรจะเรียกชื่อว่า โคลงพยุหยาตราเพชรพวง” เหตุที่ผู้วิจัยเห็นว่า วรรณคดีเรื่องนี้ควรจัดเป็นคำโคลงมากกว่านั้น เพราะเหตุผลต่าง ๆ ดังนี้

ประการแรก วรรณคดีประเภทลิลิต หมายถึง คำประพันธ์ที่ใช้ร่ายและโคลงแต่งสลับกัน แต่ในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงนี้ก็แต่งด้วยร่ายไว้เพียง ๑ บทในตอนต้นเรื่องเป็นประณามพจน์เท่านั้น นอกจากนั้นแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพทั้งสิ้น ลักษณะดังกล่าวนี้ก็เช่นเดียวกับวรรณคดีเล่มอื่น ๆ เช่น ลิลิตยวนพ่าย ที่มีร่ายขึ้นต้น ๑ บทและมีร่ายสุภาพแทรกระหว่างโคลงบทที่ ๒๖๔ และ ๒๖๕ อีก ๑ บท ในปัจจุบันก็นิยมเรียกกันว่า “ยวนพ่ายโคลงคั่น” หรือ “โคลงยวนพ่าย” มากกว่า^๑

ประการที่สอง หากพิจารณาถึงลักษณะของวรรณคดีประเภทลิลิตว่าจะต้องมีการเข้าลิลิต คือ การร้อยสัมผัสระหว่างคำประพันธ์ทุกบทแล้ว เห็นได้ว่า งานประพันธ์เรื่องนี้ได้มีการเข้าลิลิตหรือแต่ การร้อยโคลง เลขแม้แต่บทเดียว ข่อมแสดงให้เห็นว่า กวีมิได้มุ่งหมายให้วรรณคดีเล่มนี้เป็นลิลิตแต่ประการใด

ประการที่สาม กวีหรือเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เองก็ได้กล่าวถึงรูปแบบคำประพันธ์เรื่องนี้ไว้ในโคลง ๒ บทสุดท้ายว่า กวีมุ่งหมายที่จะแต่งเป็นโคลงเท่านั้น ดังความว่า

^๑ ดังที่ใช้ใน “วรรณคดียุดรชาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล” ของ ชลดา เรืองรักภักดี และ “พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยอยุธยา โคลงยวนพ่าย ของ ราชบัณฑิตยสถาน เป็นต้น

ราโชพระศาสน์เอือน	โองการ
สารสั่งพระคลังกราน	กราบเกล้า
ให้รั้งรจนสาร	เสาวพากย์
โดยพยุหยาตราเค้า	แต่งไว้เป็นโคลง

ภัทรบทปาฏิบาตเมือง	ศุกลปักษ์
อังกรรมะเส็งนักร-	ษัตร์ไชร์
พันร้อยห้าสิบเก้าศัก-	ราชเร่ง รุณา
จอมมงกุฎภไท้	แต่งแค้นโคลงกระบวนฯ

(ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง: ๑๘๘)

ประการสุดท้าย แม้ข้อกำหนดรูปแบบลักษณะของลิลิตต่าง ๆ บางประการข้างต้น เช่น การเข้าลิลิตนั้นเป็นการกำหนดขึ้นในชั้นหลัง แต่หากพิจารณาจากวรรณคดีลิลิตเรื่องอื่น ๆ ที่เป็นงานของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้แก่ ลิลิตเพชรมงกุฎ และลิลิตพระศรีวิชัยชาดก โดยเฉพาะลิลิตเพชรมงกุฎซึ่งเป็นงานวรรณคดีเรื่องแรก ๆ ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น มีลักษณะของลิลิตอย่างครบถ้วน คือ แต่งด้วยโคลง และร้อยสลับกันไป ทั้งยังมีการเข้าลิลิตอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนี้ในตอนท้ายของเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎ กวียังได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่ามีเจตจำนงที่จะแต่งเป็นลิลิต ความว่า

จบเสร็จมงกุฎคั้น	ตำนาน
ซ้อสุรววดาล	เล่าท้าว
ศรีวิกรมแสดงสาร	เสร็จเลิศ นัมนา
ยักษ์พาพระเสด็จค้ำ	ฟากฟ้าเสวยสวรรคตฯ
นิพนธ์สรรพลิลิต	โดยในมิตรจิตทูลถวาย
ไว้กระวีปรีชาชาย	หลายเล่มที่ชี้ชาญกลอน
หลวงสรวิจิตเชื้อ	สัประรุษ
แต่งพระเพชรมงกุฎ	แก่นไท้
ถวายแก่ราชบุตร	อิศเรศ
โดยนิชมซึ่งได้	เรื่องรู้โบราณฯ

(ลิลิตเพชรมงกุฎ: ๑๔๐)

อนึ่ง การที่เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งโคลงเรื่องนี้โดยมีรายประกอบด้วยนั้นมิใช่เรื่องแปลก เพราะรายบทดังกล่าวเป็นเพียงบทประណามพจน์ เช่นเดียวกับวรรณคดีที่แต่งเป็นโคลงเรื่องอื่นๆ เช่น ขวนพ่ายโคลงคั่น กำสรวลโคลงคั่น ที่แต่งบทประណามพจน์เป็นราย โดยเฉพาะอย่างยิ่งรายและโคลงบทต่อๆ มาในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงนั้นสำนวนคล้ายคลึงกับกำสรวลโคลงคั่นมากที่สุดทีเดียว อาจเปรียบเทียบให้เห็นชัดเจนดังนี้

ศรีสิทธิวิวิธบรร นครควรัช โกรพรรหงสรรพค์
 สวรรคแต่งแค้น แค้นพินแค้นพสุธา มหาคโลกภพ
 นพรัตนราชธานี บุรีชมเมืองมิ่ง แลแล้วแฮ
 รามศให้ท้าวตั้ง แต่งเองฯ

อชุตราชชชิงฟ้า	ลงคิน แลฤ
อำนาจบุญเพรงพระ	ก่อเกื้อ
เจศีลอออินทร	ปราสาท
โนทาททองแล้วเนื้อ	นอกโสรมาฯ
พราตพรายพระธาตุเจ้า จอนจนนทร แจ่มแฮ	
ใคร โลกเลงคือโคม	คำเช่า
พิหารรเบียงบรร	รุจีเรข เรื่องแฮ
ทุกแห่งห้องพระเจ้า	นงเงือง

(โคลงกำสรวลศรีปราชญ์: ๕๑๑)

ศรีสิทธิวิวิธบรร นครศรีอชุตเชศ
 อชุตเชศฟุ้งฟ้า จบแหล่งหล้าฤพระชศ เกียรติปรากฏทั่วดาว
 ทุกไทท้าวพันัก เจกโลกหลกมลังเมลือง เปรมใจเมืองมิ่งเฮน
 เป็นมงคลจักรพาห พิศาลสุขสมบุรณ์ ปูนแมนมารังสฤษดิ์
 เพ็อบพิตรเจ้าช้าง ชศชิงชศฤาฮ้าง อาจโหพิงแสง

อชุตธาโสภิสโพัน	มาแปลง เป็นฤ
ฤว่าบุญเพรงแสง	พระสร้าง
สิงหาศน์พิมานแสง	สยบโลก
แสงสุวรรณพรางพราง	พระพรมพรายดา
พระมีพระพุทธรแก้ว มรกต	
ศรีพระสุวรรณจรด	รุ่งเร้า
พิหารเลื่อนมุขลด	รจเรข เรื่องแฮ
ใครโลกเล็งคำเช่า	นอบน้อมกรถวาย

(โคลงพยุหยาตราเพชรพวง: ๑๔๓)

ด้วยเหตุผลต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไปแล้ว ผู้วิจัยเชื่อว่าเจ้าพระยาพระคลัง (หน) มีความตั้งใจที่จะประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้ขึ้นเป็นโคลงสี่สุภาพมากกว่า แต่เป็นโคลงที่มีรายนำในตอนต้นเรื่องเป็นบทประណามพจน์ ๑ บท

๒.๕.๒ ระยะเวลาที่แต่ง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้ระบุเวลาที่แต่งไว้ในโคลงบทสุดท้ายความว่า

ภัทธบทปาฏิบาทเมือง	ศุกลปักษ์
อังการระมะเส็งนัค-	ยัตร์ไชรี
พันร้อยห้าสิบเก้าศก-	ราชเร้ง ฐานา
จอมมงกุฎภพไท้	แต่งแค้นโคลงกระบวนฯ

(โคลงพยุหยาตราเพชรพวง: ๑๘๘)

ถอดความได้ว่า วรรณคดีเรื่องนี้แต่งแล้วเสร็จเมื่อวันอังคาร เดือนสิบ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๑๕๕ ตรงกับปีพุทธศักราช ๒๓๔๐ เมื่อเทียบคุณแล้วอยู่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

๒.๕.๑ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งโคลงพยุหยาตราเพชรพวงขึ้นตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ดังโคลงที่ว่า

ราโชพระศาสน์เอื้อน	โองการ
สารสั่งพระคลังกราน	กราบเกล้า
ให้รั้งจณสาร	เสาวพากย์
โดยพยุหยาตราเค้า	แต่งไว้เป็นโคลง

ภัทรบทปาฏิบาทเบื่อง	ศุกลปักษ์
อังการระมะเส็งนัก-	มิตรไซร์
พันร้อยห้าสิบเก้าศัก-	ราชเร่ ฐูน่า
จอมมงกุฎภพไต้	แต่งเต็มโคลงกระบวนฯ

(โคลงพยุหยาตราเพชรพวง: ๑๘๘)

เหตุที่มีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ประพันธ์ขึ้นนั้น น่าจะเพื่อเป็นการบันทึกแบบแผนราชประเพณีในการจัดกระบวนพยุหยาตราทั้งชลมารคและสถลมารคตามพระเกียรติยศให้เป็นแบบอย่างสืบไป ดังปรากฏในโคลงบทที่ ๑๕๔ และบทที่ ๑๕๕ ว่า

จบเสร็จเสด็จพยุหีรว	เพชรพวง
คำรับราชหอหลวง	กล่าวไว้
สำหรับแห่งอศิรวง	สุรราช
เป็นพระเกียรติยศไต้	ธิราชผู้มีบุญ

(โคลงพยุหยาตราเพชรพวง: ๑๗๘)

จบเสร็จพยุหมี	กระบวนบก
โดยลักษณะสารก	เทียบไว้

สำหรับราชดิลก
จารึกจาริตให้

เฉลิมโลก
อ่านข้างเขินขอ
(โคลงพยุหยาตราเพชรพวง: ๑๘๗)

๒.๕.๕ เนื้อเรื่อง

โคลงพยุหยาตราเพชรพวงขึ้นต้นด้วยร่ายเป็นบทประณามพจน์ชมเมือง ขอพระเกียรติพระมหากษัตริย์ตามขนบของวรรณคดีไทย จากนั้นจึงแต่งเป็นโคลงสี่สุภาพกล่าวถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา แล้วจึงพรรณนาถึงกระบวนการพยุหยาตราสลดมารคว่ามีการจัดเรียงกระบวนการอย่างไร

ต่อจากนั้นก็ได้กล่าวถึงกระบวนการพยุหยาตราสลดมารค โดยเริ่มด้วยบทประณามพจน์อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงกล่าวถึงกระบวนการพยุหยาตราและอัสตราพยุหตามลำดับ จบลงด้วยปัจฉิมพจน์บอกมูลเหตุที่แต่งและระยะเวลาที่แต่ง

๒.๖ ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก

๒.๖.๑ รูปแบบคำประพันธ์

ลิลิตพระศรีวิชัยชาดกแต่งโดยใช้รูปแบบคำประพันธ์เป็นลิลิต ประกอบไปด้วยคำประพันธ์ประเภทร่ายและโคลง ในส่วนที่เป็นร่ายนั้นเป็นร่ายสุภาพจำนวน ๒๒ บท ส่วนโคลงนั้นมีทั้งโคลงสุภาพและโคลงคั่น

โคลงสุภาพที่ปรากฏในเรื่องนี้มี โคลงสองจำนวน ๗ บท และโคลงสี่สุภาพจำนวน ๔๗ บท ส่วนโคลงคั่นนั้นมีจำนวน ๖ บท

๒.๖.๒ ระยะเวลาที่แต่ง

เนื่องจากเรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดกนี้ เจ้าพระยาพระคลัง(หน) แต่งไว้ไม่จบ จึงอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่เรื่องนี้ไม่ปรากฏปัจฉิมพจน์บอกเวลาและจุดมุ่งหมายในการแต่งเช่นผลงานข้างเรื่อง อย่างไรก็ตามจากบทประณามพจน์ซึ่งเป็นร่ายในตอนต้นเรื่องก็อาจเป็นข้อมูลที่ใช้ในการสันนิษฐานเวลาหรือสมัยที่แต่งเรื่องนี้ได้ ร่ายดังกล่าวความว่า

ศรีสวัสดิวิชัยไกรเกริก เบิกพระยศทศวรรษเมศ ปันธเรศทรพิงศ สุริ
ยวงศวาเวกเอกอัคร์ หลักกรุงทเวะสยาม ฤทธิพ่างรามรอนราพ

ปราบบรรรลัยลาญ ผลาญพม่ามอญลาว กำพูชาเวียงเวียงญวน
ม้วนทั้งมอญมามือ บือประนมโน้มมาลย ถวายกฤษฎาญชวเลศ เคชวร
เคชไกรเกรียง เสียงสะท้านทุกค้ำว ท้าวสทศท้าวแดน แสนเกษมเปรม
ประชากร ศรีพระนครสารเสวต ประยูรเพศอสรพงศ ยงพระยศ
เฟื่องฟ้า สมบัติสมบุรณ์หล้า เลิศเมืองสวรรคเส

(ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก: ๑๕๑)

จากราย “ศรีสวัสดิ์วิชัยไกรเกริก เบิกพระยศทศรรมเมศ ปิ่นธเรศทรพิพงศ สุริยวงศวา
เวกเอกอัคร์ หลักกรุงทเวสขยาม ฤทธิพ่างรามรอนราพ ปราบบรรรลัยลาญ ผลาญพม่ามอญ
ลาว กำพูชาเวียงเวียงญวน ม้วนทั้งมอญมามือ บือประนมโน้มมาลย” น่าจะกล่าวถึง พระ
บารมีและพระปรีชาสามารถในการรบของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ดัง
ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๐๓: ๒๘๔)
ว่า

ไทยรบชนะพม่า มอญ ลาว และทำให้เขมรกับญวนมายอมอ่อนน้อม
ตรงกับเหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ สมัยนี้เป็นสมัยที่
ไทยมีฝีมือเข้มแข็งทางการศึกสงคราม ทำศึกกับพม่าหลายครั้ง ไทยได้
ชัยชนะทุกครั้ง พม่าถึงกับแต่งทูตมาขอเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อ พ.ศ.
๒๓๔๕ แต่ไทยไม่รับ ด้วยเกรงจะเป็นกลอุบาย เมื่อพม่าไม่เข้มแข็ง
หัวเมืองมอญก็มาขอขึ้นกับไทย เช่น เมืองทวายมาขอสวามิภักดิ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๓๔

และจากรายต่อมาที่ว่า “กำพูชาเวียงเวียงญวน ม้วนทั้งมอญมามือ บือประนมโน้ม
มาลย ถวายกฤษฎาญชวเลศ” นั้น กำพูชาเวียงเวียงญวน นั้น คงจะเป็นกลุ่มขององเชียงสือที่
เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั่นเอง ดัง
ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (เรื่องเดียวกัน: ๒๘๔) ว่า

ลาวกับเขมรนั้นไทยได้มาเป็นเมืองขึ้นตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีแล้ว ส่วน
ญวนนั้นมีเจ้านายญวนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารและต่อมาหลบหนีกลับ
เมืองไปตั้งตัวเป็นใหญ่แต่ก็ยังส่งบรรณาการมาถวายเสมอ

ร้ายวรรณคดีต่อมาที่ว่า “ศรีพระนครสารเสวต ประยูรเพศอสรพงศ ยงพระยศเฟื่องฟ้า
สมบัติสมบุรณ์หล้า เลิศเมืองสวรรคเส” เป็นเครื่องช่วยยืนยันว่าเรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดกนี้น่าจะ

แต่งตั้งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เพราะกวีกล่าวถึงการได้ช้างเผือก ซึ่งตรงกับปี พ.ศ. ๒๓๔๔ ซึ่งเป็นปีที่ช้างพังเผือกเอกซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า พระเทพกษุณฺดร มาสู่พระบารมี (พันตรีสุจิตร์ ตุลยานนท์ อ้างถึงใน นิยะดา เหล่าสุนทร, ๒๕๓๘: ๑๕๕)

เมื่อพิจารณาความในร่าย และเทียบกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์แล้วทำให้สันนิษฐานได้ว่า ลิลิตพระศรีวิชัยชาคกงแต่งตั้งในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หลังปี พ.ศ. ๒๓๔๔

๒.๖.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

กวีได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการแต่งไว้ในคำประพันธ์ตอนต้นบทหนึ่งว่า แต่งวรรณคดีเรื่องนี้ขึ้นเพื่อให้เป็นศรีแก่พระนคร และเพื่อให้เป็นประโยชน์ในทางได้บุญกุศลแก่ผู้อ่านถึงความว่า

ขอหวังวรรณแจ้ง	แจ้งอรรถ
ศรีวิชัยแสดงสาร	สืบสร้าง
เป็นศรีบุรีรัตน์	กรุงเทพฯ
ประโยชน์หญิงชายอ้าง	อ่านแจ้งผลบุญฯ

(ลิลิตพระศรีวิชัยชาคก: ๑๕๒)

เป็นความเชื่ออย่างหนึ่งในสังคมไทยว่าการฟังชาคกอันเป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์นั้นเป็นการได้รับบุญกุศลด้วยทางหนึ่ง หรืออย่างน้อยที่สุดก็ได้ฟังข้อธรรมต่าง ๆ ที่สอดแทรกอยู่ในชาคกนั้น ๆ

จากการที่เรื่องนี้มีที่มาจากนิทานชาคก แม้จะเป็นชาคกนอกนิบาต แต่จุดมุ่งหมายหนึ่งที่เป็นลักษณะของนิทานชาคกก็คือ เพื่อมุ่งแสดงหลักธรรม สั่งสอน และเพื่อแสดงพระจริยาวัตรของพระโพธิสัตว์เพื่อมุ่งโน้มน้าวให้ผู้ฟังผู้อ่านเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น เรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาคกก็เช่นกัน นอกจากจะเป็นการแสดงความสามารถหรือฝีมือในเชิงกวีแล้ว เจ้าพระยาพระคลัง(หน)คงมีจุดมุ่งหมายที่จะมุ่งแสดงหลักธรรมบางประการ เพราะโดยเรื่อง ศรีวิชัยชาคก ในปัญญาสาชคกนั้น“เป็นเรื่องของการแสดงปัญญาบารมีของศรีวิชัยกุมาร นับแต่ทำอุบายได้

นางศรีไวกาและพานางหนีจากวงล้อมของพระบิดาของนางด้วยหงส์ย่นตร์ ตลอดจนการตัดสิ้นความ การทำอุบายในการทำสงครามกับพระบิดาของนาง”(นิยะดา เหล่าสุนทร, ๒๕๓๘: ๔๕) แม้ลิลิตพระศรีวิชัยชาดของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) จะดำเนินความไปไม่ถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ดังกล่าว แต่ในส่วนที่ปรากฏก็มีการแสดงให้เห็นถึงปัญญาของพระโพธิสัตว์ เช่นในการที่พระศรีวิชัยตอบปัญหาธรรมของนางศรีไวกาได้อย่างลึกซึ้ง ดังความว่า

.....นุชเฉลยตามเล่า พระเจ้าเสด็จมาพี่ จะกลับลิ้เคนไกล พระกล่าวไข
ไปแจ้ง นางแสรังซึกเป็นกล ภูวคลบรู้ฤฯ.....นฤบาลก็วิสันนา ซึ่ง
ปริศนาเทวี ว่าจรลิตมาแต่ไค จะกลับไปคังฤฯ ข้อนี้คือพี่บังเกิด บรู
กำเนิดแต่ไค จักอุบัติไปบรูภพ หนึ่งท่วจบสบสัตว์ ย่อมวิบัติบรรลัย
ห่อนพันภยมัจจุราช หนึ่งบรูวาระวันวาย ว่าเข้าสายภายคำ ประณมอย่า
จวบรู้ง มุ่งประมาณมิแท้ เพราะเหตุฉะนี้แล้จึงแจ้งสัตยาฯ

(ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก: ๒๑๓)

นอกจากปัญญาแล้วในตอนที่ว่าจิตเสละอุ้มสมพระศรีวิชัยไปสู่นางศรีไวกานั้น เมื่อถึงแท่นบรรทมแล้วก็ได้ปลุกพระศรีวิชัยขึ้นมาสั่งสอนเรื่องความไม่ประมาทด้วย ดังปรากฏในร่ายว่า

.....เทพหน่วงน้ำวหยุดย ฆัษยสถ์ในสุจริต ปลุกบพิตรขึ้นสอน
อ๊ปปะมัดโต อ้าภูรอรอย่าประมาท เทวราชสั่งแล้วเสร็จ เหาะระเห็จยัง
หงส์...

(ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก: ๒๐๘)

ฉะนั้น อาจสันนิษฐานได้ว่า จุดมุ่งหมายอีกประการหนึ่งในการนำเรื่องศรีวิชัยชาดกขึ้นมาแต่งเป็นร้อยกรองก็เพื่อมุ่งแสดงหลักธรรมนั่นเอง

๒.๖.๔ ที่มาของเรื่อง

เรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดกนี้ แม้กวีจะมีได้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่ามีที่มาจากที่ใด แต่จากการใช้ชื่อว่า ชาดก ประการหนึ่ง การที่มีองค์ประกอบเช่นนิทานชาดก เช่น การมีปัจจุบันวัตถุ คาถา อคติวัตถุ แม้จะขาดสโมธานไปก็น่าจะเป็นเพราะกวีแต่งไม่จบประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง จากการที่ผู้แต่งแต่งโดยมีการยกภาษาบาลีในตอนขึ้นต้นบท ทั้งยังแทรกอยู่ในระหว่างคำประพันธ์ประเภทร่ายเสมอ ตัวอย่างเช่นในตอนที่เป็นปัจจุบันวัตถุความว่า

เทวาราชณะเหตุยัคคุดิ อิทัง สัตถา ปางพระทรงคุณกัมภีร์ ศรีสรรเพช
คาญาน เขตตะวะเน วิหะรันโค เสด็จตำราญพุทธอาสน์ ณ เขตวะเนนาวาสวิมล
ในโกศลบุรีรัตน โปรบบรรพस्थ्यนรนา สุรินทรเทวาคารรพ ด้วยอริยทรัพย์
เจ็ดประการ ทานะ ปาระมี อารัพพะ กะเถสิ มีศีลทานเป็นอาทิ พระมุนีนาถ
ปรารถนา แต่อดคิดกาลให้เป็นเหตุ จึงตรัสสรรพนามผล สงฆนิมนต์ด้วย
เคารพ พระกัณโถศคคพมาตริส เป็นอดิพุทธศนิทาน ชำหิงนานล่วงแล้ว
ประทานปานพวงแก้ว เรียบร้อยแสงพรรณฯ

(ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก: ๑๕๒-๑๕๓)

เหตุผลต่าง ๆ แสดงว่าเรื่องนี้น่าจะมีที่มาจากภาษาบาลี นอกจากนี้ในปีพุทธศักราช
๒๔๔๕ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระองค์
เจ้าสถาพรพิริยพรต ได้ทรงแปลเรื่อง ศิวชัยชาดก จากภาษาบาลีมาเป็นภาษาไทย และเมื่อ
เปรียบเทียบเนื้อเรื่องของศิวชัยชาดก และลิลิตพระศรีวิชัยชาดกดูแล้วพบว่า มีความคล้ายคลึงกัน
มาก หากแต่ศิวชัยชาดกดำเนินเรื่องต่อไปอีกมากกว่าลิลิตพระศรีวิชัยชาดก

อนึ่ง ในคำนำของ ศิวชัยชาดก ฉบับพิมพ์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๕๔ พระพรหมมุนี(อ้างถึง
ใน นิชชะคา เหล่าสุนทร, ๒๕๓๘: ๔๕) ได้อธิบายถึงชาดกเรื่องนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

ชาดกที่ปรากฏในประเทศเรานั้น เมื่อกล่าวถึงโดยที่มาแล้ว ก็มีอยู่ ๓ ทาง คือ
นิบาตชาดก ซึ่งเป็นของเดิมมาจากพระบาลีทาง ๑, ปัญญาสชาดกซึ่งผู้รวบรวม
แต่งขึ้นในสมัยขวปุระ(เชียงใหม่)ทาง ๑, จากกัมภีร์เกิลด์ซึ่งผู้รู้ได้รวบรวมประพันธ์
ไว้ทาง ๑, ศิวชัยชาดกนี้สันนิษฐานว่ามาจากกัมภีร์เกิลด์ ในทางหลังนี้เป็นเรื่อง
ร่วมกับชาดกเก่า ๆ ตั้งเค้าเรื่อง ยกธรรมะขึ้นแสดงแล้วเล่านิทานประกอบให้ฟัง
ง่าย

ฉะนั้น เรื่องลิลิตพระศรีวิชัยชาดกนี้ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) คงได้เค้าเรื่องมาจากกัมภีร์
บาลีประเภทกัมภีร์เกิลด์ที่แต่งชาดกขึ้นเลียนแบบนิบาตชาดกหรือปัญญาสชาดกนั่นเอง

๒.๖.๕ เนื้อหา

เจ้าพระยาพระคลัง(หน)แต่งเรื่องนี้โดยเริ่มจากบทประณามพจน์ ตามด้วยปัจจุบันวัตถุ แล้วจึงดำเนินเรื่องกล่าวถึง พระเจ้าอาทิตย์วงศ์และพระนางวิมาลาครองเมืองมิลิตา ทั้งสองพระองค์ไม่มีโอรส ชาวเมืองจึงพากันเข้ากราบทูลขอให้ทั้งสองพระองค์เร่งมีโอรสไว้สืบสันตติวงศ์ พระนางวิมาลาจึงถือศีลอุโบสถเพื่อให้กุศลช่วยคลี่ให้ได้โอรส ร้อนถึงพระอินทร์ต้องไปอัญเชิญ พระโพธิสัตว์ให้จุติยังพระครรภ์ของพระนางวิมาลา ถ้วนทศมาสพระนางวิมาลา ก็ประสูติ พระโอรส มีรูปโฉมงดงามมาก ทรงพระราชทานนามว่า ศรีวิชัย เพราะในวันที่ประสูตินั้นพระเจ้า ศรีวิราชส่งเครื่องบรรณาการมาให้

พระศรีวิชัยเลี้ยงนกไว้ตัวหนึ่งชื่อ สุรเสน ทรงฝึกสอนให้สี่ขาและเจรจาได้ ต่อมาเมื่อ พระศรีวิชัยเจริญวัยขึ้น พระบิดาจึงให้บรรดาเสนามาดย์ทั้งหลายช่วยกันเสาะหาหญิงงามที่คู่ควร กับพระศรีวิชัย ฝ่ายพระศรีวิชัยก็ให้สุรเสนไปเสาะหานางแก้วยังนครต่าง ๆ นกสุรเสนบินมา จนถึงศรีวิราชนคร ได้ยื่นข่าวความงามของนางศรีไวยกา พระธิดาของพระเจ้าศรีวิราช และพระนาง อโนชาเทวี

สุรเสนกลับไปทูลพระศรีวิชัย พระศรีวิชัยบังเกิดความปฏิพัทธ์ในคิ้วนางทันที จึงส่งสาร ไปขออนางต่อพระเจ้าศรีวิราช แต่มิได้ส่งเครื่องบรรณาการไปให้ พระเจ้าศรีวิราชทรงขัดเคืองและ ประกาศจะขกนางศรีไวยกาให้แก่ผู้ที่หะเหินเดินอากาศได้เท่านั้น พระศรีวิไชยจึงบวงสรวงท้าว จิตเสลราชให้ช่วยเหลือคน ในคตินั้นท้าวจิตเสลราชจึงอุ้มสมพระศรีวิไชยไปยังห้องบรรทมนาง ศรีไวยกา

ทั้งสององค์ได้ประสบพบพัศตร์กันต่างพึงใจซึ่งกันและกัน แต่นางศรีไวยกาต้องการ ทศสอบปัญญาของพระศรีวิชัยขาดก จึงถามปัญหาธรรม ๔ ข้อ และนิทานปัญหาเรื่องหนึ่ง พระ ศรีวิชัยตอบปัญหาได้ถูกต้องเป็นที่พอใจของนางศรีไวยกา พระศรีวิชัยจึงได้นางศรีไวยกาเป็น ชายาในคตินั้น

๒.๖ ร่ายยาวเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมารและกัณฑ์มัทรี

๒.๖.๑ รูปแบบคำประพันธ์

แต่งเป็นกลอนเทศน์ เรียกกันว่า มหาชาดิกกลอนเทศน์ วิธีแต่งก็คือ เอาคำบาลีทั้งที่เป็น คาถาและอรรถกถามาลงไว้ แล้วแต่งความภาษาไทยเป็นแบบร่ายยาวต่อเข้าเป็นตอน ๆ สำหรับพระ เทศน์

๒.๗.๒ ระยะเวลาที่แต่ง

สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

๒.๗.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

เพื่อไว้สำหรับเทศน์

๒.๗.๔ เนื้อหา

เนื้อหาของรายยาวเวสสันดรชาดกนั้นเป็นเรื่องราวของพระเวสสันดรที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาโปรดสาวก เรื่องพระเวสสันดรนั้นเป็นพระชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้าก่อนที่จะเสวยพระชาติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มูลเหตุที่พระพุทธองค์ทรงนำเรื่องพระเวสสันดรขึ้นมาแสดงแก่สาวกนั้น ปรากฏอยู่ในกัมมัฏที่ ๑ คือ กัมมัฏทศพร กล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพระราชบิดาที่กรุงกบิลพัสดุ์นั้น พระประยูรญาติมีทิฐิमानะที่จะแสดงความเคารพแก่พระองค์ พระญาติวงศ์ที่มีอาวุโสกว่าพระพุทธองค์จึงให้พระญาติวงศ์ที่มีอาวุโสน้อยขึ้นหน้า พระพุทธองค์ประสงค์จะทำลายทิฐิเหล่านั้นจึงทรงแสดงปาฏิหาริย์ให้ปรากฏแก่พระประยูรญาติโดยบันดาลให้เกิดฝนโบกขรพรรษตกลงท่ามกลางที่ชุมนุมนั้น ฝนโบกขรพรรษนี้เป็นน้ำฝนสีแสดบริสุทธิ์ ผู้ใดปรารถนาให้เปียกก็เปียก ผู้ใดไม่ปรารถนาให้เปียกก็ไม่เปียก เหตุการณ์นี้สร้างความอัศจรรย์ใจแก่พระประยูรญาติและผู้อยู่ในที่ชุมนุมทั้งปวง ต่างพากันชื่นชมโสมนัสในพระมหาบารมีของพระพุทธองค์ ครั้นเมื่อพระประยูรญาติเสด็จกลับไปหมดแล้ว ภิกษุสาวกทั้งหลายก็ได้สนทนากันถึงฝนโบกขรพรรษเพราะไม่เคยเห็นมาก่อน พระพุทธองค์ทรงทราบความจึงตรัสว่าฝนโบกขรพรรษเคยตกมาแล้วในกาลก่อน บรรดาสาวกจึงทูลอาราธนาให้พระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาว่าด้วยเหตุแห่งฝนโบกขรพรรษ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงเรื่องพระเวสสันดรโดยพิสดาร เริ่มตั้งแต่พระนางผุสดีขอพรจากท้าวสักกะ จูติลงมาในมนุษยโลก อภิเษกให้กำเนิดพระเวสสันดร จนพระเวสสันดรอภิเษก มีโอรสธิดา ขึ้นครองราชย์ การทำทานของพระเวสสันดร พระเวสสันดรถูกขับจากพระนคร เสด็จพร้อมพระนางมัทรี พระกัมมาและพระชาติเคินป่าและอาศัยบำเพ็ญพรตที่เขาวงกต ชูชกมาทูลของสองกุมาร พระอินทร์ของพระนางมัทรีสองกุมารพบพระอัยกาและนำขบวนแห่แหนมารับพระเวสสันดรกลับคืนพระนคร ตอนท้ายของเรื่องทรงกล่าวถึงกลับชาติของบุคคลต่าง ๆ ในเรื่องเวสสันดรชาดก เรื่องราวของเวสสันดรชาดกนี้แบ่งเป็น ๑๓ กัมมัฏ

เนื่องจากเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้ประพันธ์เรื่องเวสสันดรชาดกนี้ไว้ ๒ กัมมัฏ คือ กัมมัฏกุมารและกัมมัฏมัทรีอันเป็นกัมมัฏที่ ๘ และ ๙ ตามลำดับ ผู้วิจัยจึงจะกล่าวถึงเนื้อหาของทั้งสองกัมมัฏโดยละเอียดดังนี้

กัณฑ์กุมาร เนื้อหากล่าวถึงชูชกเดินทางมาถึงสระ โบกขรณีใกล้กับอาศรมของพระเวสสันดร แต่เนื่องจากเป็นเวลากลางคืนชูชกสังเกตเห็นว่า หากเข้าไปทูลขอพระกัณหาและพระชาติในขณะพระนางมัทรีอยู่คงไม่สำเร็จจึงพักแรมที่บริเวณช่งอนเขานั้น ในคืนนั้น พระนางมัทรีฝันว่ามีชายร่างกำยำ ผิวดำ นุ่งผ้าแดง ทัดดอกไม้แดงที่หูทั้งสอง ถือคาบฟางประคูดูเข้ามายังที่ที่พระนางบรรทมอยู่ ชายผู้นั้นกระซอกพระเกศา ผลักพระนางล้มลง ตัดแขนควักดวงตาและแหวพระอุระเอาดวงพระทัยไป พระนางตกพระทัยตื่นรีบเสด็จไปเฝ้าพระเวสสันดรเพื่อให้พระองค์ช่วยทำนายความฝัน พระเวสสันดรทรงทราบความโดยตลอด ครั้นจะทำนายไปตามจริงก็เกรงว่าพระนางจะไม่ยอมจากจากสองกุมาร จึงแสวงกลบเกลื่อนไปว่าเป็นเพราะธาตุพิการจากความยากลำบาก มิได้มีเหตุร้ายแรงอันใด รุ่งเช้าเมื่อพระนางมัทรีเสด็จไปหาผลาหารในป่าแล้ว ชูชกก็เดินทางมายังอาศรมของพระเวสสันดร แล้วได้เข้ามาขอพระราชทานสองกุมารโดยชักแม่น้ำทั้งห้าเข้ามาหาว่าล้อมพระทัยของพระเวสสันดร พระเวสสันดรขอให้รอให้พระนางมัทรีกลับมาก่อนแต่ชูชกไม่ยอมอ้างว่าหากพระนางมัทรีกลับมาคงไม่ยอมยกให้ สองกุมารทราบเรื่อง ด้วยความเกรงกลัวจึงชวนกันหนีไปซ่อนตัวในสระบัว พระเวสสันดรทรงคร่ำครวญสองกุมารขึ้นมาพระราชทานให้แก่ชูชก พร้อมทั้งตั้งค่าไถ่ตัวของกุมารทั้งสองไว้ด้วย ชูชกนำเอาวัลย์มามัดข้อมือของสองกุมาร ทั้งยังเขียนตีคู่คำต่อหน้าพระเวสสันดร พระเวสสันดรทรงเวทนาโอรสธิดาทั้งสอง บังเกิดความโกรธขึ้นภายในพระทัยแต่ด้วยทรงนึกถึงพระโพธิญาณในภายหน้าจึงทรงระงับความกริ้วโกรธนั้นไว้ได้ ชูชกจึงพาสองกุมารล่องลับพ้นพระอาศรมไป

กัณฑ์มัทรี มีความว่า พระอินทร์เกรงว่าหากพระนางมัทรีกลับจากการหาผลาหารแต่กลางวันอาจจะตามหาสองกุมารได้ทัน จึงให้เทวดาทั้งสามแปลงกายเป็นเสื่อไคร้ง เสื่อเหลียง และราชสีห์มาขวางทางไว้ ฝ่ายพระนางมัทรีในคราวนั้น เกิดเหตุอุปสรรคต่าง ๆ เก็บผลไม้ได้เพียงเล็กน้อยก็รีบเดินทางกลับอาศรม แต่ระหว่างทางเจอพญาสัตว์ทั้งสามมาขวางทางไว้จึงกล่าวอ่อนวอนให้ทั้งสามช่วยหลีกทางให้ พญาสัตว์ทั้งสามครั้นเห็นว่าเป็นเวลาพลบค่ำแล้วจึงยอมหลีกทางให้พระนาง เมื่อพระนางมัทรีเดินทางกลับมาถึงอาศรมไม่เห็นสองกุมารวิ่งมาต้อนรับเช่นปกติก็คร่ำครวญต่อพระเวสสันดร พระเวสสันดรทรงนิ่งเสียเพราะเห็นว่าพระนางมัทรีกำลังเหนื่อยอ่อน หากเพิ่มความเศร้าโศกเข้าไปอาจถึงแก่ชีวิตได้ จึงแสวงกล่าวเป็นอุบายตัดพ้อทำนองหึงหวงที่พระนางมัทรีกลับมาไม่คิดค่าเพื่อให้พระนางเบี่ยงความสนใจออกจากสองกุมาร พระนางมัทรีทูลขอโทษอธิบายเหตุผลใด ๆ พระเวสสันดรก็ทรงนิ่ง พระนางจึงออกติดตามหาสองกุมารตลอดทั้งคืนด้วยความเหนื่อยอ่อนและความเศร้าโศกพระนางจึงสลบไป พระเวสสันดรทรงเข้าแก้ไขให้พระนางมัทรีฟื้นคืนสติและทรงคร่ำครวญความจริงแก่นาง เมื่อพระนางทราบเรื่องราวจึงทรงอนุโมทนาในปัญบุตรทານนั้นด้วย

๒.๘ กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ และร่ายจารึกสร้างพระสถูปบนยอดเขา

๒.๘.๑ รูปแบบคำประพันธ์

กลอนเพลงยาว ๔๐ คำกลอน ร่ายสุภาพขนาดยาว ๑ บท และโคลงสี่สุภาพ ๑ บท

๒.๘.๒ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

เพื่อบันทึกเหตุการณ์ที่กวีคือ จ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้สร้างภูเขาล่องและทำสถูปไว้บนยอดของภูเขาเพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุ ดังปรากฏในกลอนว่า

พระยาพระคลังตั้งจิตอุปถัมภก	กตึกมาสปีกุนตรีศก
กระทำพระสถูปด้วยคันธรส	คกแต่งศิริเสร็จสำเร็จการ
เชิญพระบรมธาตุศาสดาจารย์	ปรากฏยอดไศลอันไพศาล
ให้เป็นทีชติการอมรเมศร์	ประดิษฐานไว้ไนเจดีย์
เป็นเฉลิมเฉลิมผลพันทวี	ทั่วประเทศทวีปชมพูศรี
หนึ่งกระทำรงทองประคองถวาย	จะข้ามโอมวารอันกันดาร
อากาศประทีปรัตน์ชัชวาล	ทั้งฉัตรข่ายกันแสงพระสุริย์ฉาน
	อธิษฐานบูนุชิตเป็นนิใจไป

(กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์: ๒๗๑)

อย่างไรก็ตามในปัจจุบันพจน์ที่เป็นโคลงสี่สุภาพ กวีได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายไว้อีกประการหนึ่งว่าเพื่อ “หวังจะแจ่มเจิมจิต กวีชาติ” คือ หวังที่จะฝากผลงานของคนไว้ในจิตใจของกวีทั้งหลาย ดังความว่า

จบสารนุสนธิ์เรื่อง	ลิขิต
โดยข้างสรรพนุชิต	พุทธเจ้า
หวังจะแจ่มเจิมจิต	กวีชาติ
ปราชญ์อย่าสรวลคำเฝ้า	เขายิ้มกลกลอนฯ

(กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ และร่ายจารึกสร้างพระสถูปบนยอดเขา: ๒๗๗)

๒.๘.๓ ระยะเวลาที่แต่ง

ผลงานประพันธ์ชิ้นนี้ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) มีจุดมุ่งหมายเพื่อจะบันทึกเหตุการณ์ กวีจึงกล่าวถึงระยะเวลาในการสร้างภูเขาจำลองและพระสถูปอย่างชัดเจน กลอนจารึกเรื่องสร้าง ภูเขาวัชรราชคฤห์ และร่ายจารึกสร้างพระสถูปบนยอดเขาจึงน่าจะแต่งขึ้นในเวลาเดียวกันนั้น เวลาที่ สร้าง ตกแต่งภูเขาและพระสถูปแล้วเสร็จนั้น ปรากฏในคำประพันธ์ว่า

	กติกมาสปีกุนตรีศก
พระยาพระคลังตั้งจิตอุปถัมภก	ตกแต่งคีรีเสร็จสำเร็จการ
กระทำพระสถูปด้วยคันทรส	ปรากฏยอดไศลอันไพศาล
เชิญพระบรมธาตุศาสดาจารย์	ประดิษฐานไว้ในเจดีย์

(กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัชรราชคฤห์: ๒๗๑)

ปางพระพุทธศักราช ปีนโลกนาถบรมธรรม ล่วงสองพันสามร้อย
 สร้อยสามสิบสี่เศษ กุณประเทศกแก้ว พระยาแก้วบัวตรา รัตนโกษาธิบดินทร์
 อัครเสนารินทร์นฤเบศร์ ปีนภูวมะสมิงเมือง บุรีเรื่องรัตนโกสินทร์...ฐาปนาพระ
 สถูป ด้วยสุคนธ์รูปนปรง วรกลินจำรุงจำรุง...

(ร่ายจารึกสร้างพระสถูปบนยอดเขา: ๒๗๓)

คำประพันธ์ข้างต้นทำให้ทราบว่า ภูเขาจำลองและพระสถูปนี้สร้างและตกแต่งแล้วเสร็จลง ในเดือนกติกมาสคือเดือน ๑๒ ปีกุน พุทธศักราช ๒๐๓๔ งานประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ชิ้นนี้ก็น่าจะประพันธ์ขึ้นในเวลาเดียวกันนั้น

๒.๘.๔ เนื้อหา

ในกลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัชรราชคฤห์ กวีได้กล่าวถึงระยะเวลาที่สร้างภูเขาจำลอง บอก ผู้สร้างว่า คือ เจ้าพระยาพระคลัง มีจุดมุ่งหมายในการสร้างภูเขาจำลองขึ้นเพื่อประดิษฐานพระ บรมธาตุไว้ในเจดีย์บนเขานั้นเพื่อให้เป็นที่กราบไหว้บูชา จากนั้นกวีได้พรรณนาถึงความงดงาม ของภูเขาจำลองนี้ว่ามีการประดับประดาด้วยรูปจำลองต่าง ๆ ให้เหมือนจริงตามธรรมชาติ มีการ ตกแต่งเป็นถ้ำ ถ้ำธาร น้ำตก มีปลาวาฬไปมา มีอาศรมและรูปปั้นสัตว์ทวิบาททุกบาท แต่ละอย่าง ถูกจัดวางไว้ด้วยความประณีตบรรจงทั้งสิ้น ในตอนท้ายของกลอนนี้ กวีได้ตั้งความปรารถนาว่า หากยังไม่นิพพาน ต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ ถ้าเกิดในโลกมนุษย์ขอให้เกิดในตระกูลกษัตริย์

เป็นนักปราชญ์และได้พบกับพุทธพยากรณ์ ถ้าอุบัติโลกสวรรค์ขอให้ได้เป็นเทพผู้ทรงธรรมที่ยิ่งใหญ่เป็นที่กราบไหว้ของเทพใหญ่น้อยอื่น ๆ และขอให้พ้นจากอบายภูมิ ๔ จนกว่าจะถึงซึ่งนิพพาน

ในส่วนของรายนั กวีเริ่มจากการบอกระยะเวลาในการสร้างพระสตุป กล่าวเหตุในการสร้างว่าเพราะพระยาพระคลังมีจิตมุ่งมั่นในอริยมรรค จากนั้นกวีได้พรรณนาถึงความงดงามของพระสตุปซึ่งมีนามว่า มหาสุคนธ์เจดีย์ และกล่าวถึงความงดงามของภูเขาจำลองซึ่งรองรับเจดีย์นั้นว่า มีการตกแต่งอย่างงดงาม กอปรด้วยแม่น้ำลำธาร น้ำพุ น้ำตก สุมทุมพุ่มไม้และรูปสัตว์นานาชนิดทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ และสัตว์ปีกราวกับในธรรมชาติจริง ๆ ตอนท้ายของร่ายกวีได้ตั้งจิตขอให้กุศลบุญที่ได้สร้างสตุปนี้ส่งผลให้คนได้บรรลุโพธิญาณ แต่หากยังอยู่ในสังสารวัฏก็ขอให้ได้เกิดเป็นเทพในสวรรค์ หากอยู่ในโลกมนุษย์ก็ขอให้ เป็นนักปราชญ์กอปรด้วยทรัพย์สมบัติ นานาประการ

กิจบังงานประพันธ์ชิ้นนี้ด้วยโคลงสี่สุภาพเป็นปัจฉิมพจน์ ขอฝากผลงานไว้ให้เป็นที่ต้องจิตต้องใจของกวีทั้งหลาย และอย่าให้นักปราชญ์ทั้งหลาย “สรวลคำเฝ้า เขายิ้มกลกลอน”

๒.๕ เพลงยาวปรารภถึงเรื่องวิภูษงสาร

๒.๕.๑ รูปแบบคำประพันธ์

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งวรรณคดีเรื่องนี้เป็นกลอนเพลงยาวจำนวน ๓๕ บท

๒.๕.๒ ระยะเวลาที่แต่ง

ไม่ปรากฏแน่ชัด แต่น่าจะแต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

๒.๕.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

กวีมุ่งที่จะแสดงข้อธรรมะเพื่อเตือนสติและสั่งสอนแก่ผู้อ่าน

๒.๕.๔ เนื้อหา

เนื้อหาเป็นการเตือนสติแก่นมนุษย์ทั้งหลายที่เกิดมาในห้วงมหรณพสงสารว่า ไม่ควรหลงอยู่ในเบญจกามคุณอันเป็นเครื่องผูกมัดให้พึงใคร่ ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส สิ่ง

เหล่านี้ล้วนนำไปสู่ทุกข์ กวีกล่าวว่า เราควรรีบคิดหลักไตรลักษณ์ให้มัน ให้มุ่งทำความดีและใช้ปัญญาเป็นเครื่องเตือนสติอยู่เสมอ ให้มุ่งรักษาศีลสัตย์ เร่งทำงาน เพราะสิ่งเหล่านี้จะเป็นเครื่องมือหรือหนทางที่จะนำไปสู่นิพพานนครได้ แต่หากสรรพสัตว์ทั้งหลายในโลกยังมีวิจิกิจฉา อวิชชา และตกอยู่ในเบญจกามคุณแล้วไซ้ พระนิพพานก็ยังเป็นสิ่งลี้ลับห่างไกลยิ่งนัก

๒.๑๐ เพลงยาวเล่นว่าความ

๒.๑๐.๑ รูปแบบคำประพันธ์

แต่งเป็นกลอนเพลงยาว เฉพาะที่เป็นจำนวนของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้นเป็นจำนวน ๓๕ บท

๒.๑๐.๒ ระยะเวลาที่แต่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (อ้างถึงใน วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน), ๒๕๑๕: คำนำ หน้า ๗) ประทานความเห็นว่าเป็นของจินตกวีเล่นกันเมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๒.๑๐.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่ง

ผลงานชิ้นนี้เป็นการเล่นกันในหมู่นักปราชญ์ราชกวีในสมัยนั้น ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (อ้างถึงใน วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน), ๒๕๑๕: คำนำ หน้า ๗) ประทานพระอธิบายไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๕ ว่า

เป็นของจินตกวีเล่นกันเมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กวีที่แต่งเพลงยาวนี้เข้าใจว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีมีรับสั่งให้แต่ง แต่ไม่ปรากฏว่าทรงแต่งเอง ผู้ที่แต่งนั้นคือ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ๑ พระยามหานุภาพ ๑ จมื่นไวยวรนาถ ๑ หลวงทรงพล ๑ ล้วนเป็นผู้มีชื่อเสียงในการแต่งกลอนครั้งนั้น เพราะฉะนั้นหนังสือเรื่องนี้จึงเป็นตัวอย่างโวหารของกวีครั้งรัชกาลที่ ๑ ซึ่งผู้ศึกษาวรรณคดีควรอ่านและควรสังเกตทั้งกระบวนกลอนและกระบวนงานในครั้งรัชกาลที่ ๑ เป็นประโยชน์ในทางความรู้โบราณคดีด้วย

๒.๑๐.๔ เนื้อหา

เป็นการเล่นสมมติของกวี ๔ ท่าน ได้แก่ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) พระยามหาอนุภาพ จมื่นไวยวรนาถ และหลวงทรงพล เริ่มสมมติว่าจมื่นไวยวรนาถกล่าวหาว่า หลวงทรงพลขี้มของของคนไปแล้วไม่คืน จมื่นไวยวรนาถจึงนำเรื่องขึ้นร้องเรียนต่อกรมขุนพิทักษ์มนตรี แต่เนื่องจากกรมขุนพิทักษ์มนตรีประจวบจึงส่งเรื่องมายังกรมทำให้พิจารณาเรื่องฟ้องร้องนี้ ต่อมาพระยามหาอนุภาพขอให้จมื่นพจนาคถักอักษรช่วยประนีประนอมคู่กรณี ในที่สุดจมื่นไวยวรนาถได้ยกเลิกการฟ้องหลวงทรงพล

จากภูมิหลังวรรณคดีร้อยกรองของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เห็นได้ว่า เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นกวีที่มีผลงานการประพันธ์ต่อเนื่อง และมีรูปแบบที่หลากหลาย ทั้งในด้านรูปแบบคำประพันธ์และเนื้อหา

ในด้านคำประพันธ์ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ไม่เพียงแต่มีชื่อเสียงในด้านการแต่งร้อยแก้วเท่านั้น งานวรรณคดีร้อยกรองของท่านก็มีหลากหลาย ทั้งที่แต่งเป็นฉันท์ ลิลิต โคลง ร่าย กลอนนิทานและกลอนเพลงยาว ผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) นั้นที่แต่งเป็นคำฉันท์มีเพียงหนึ่งเรื่อง คือ อิเหนาคำฉันท์ ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี มูลเหตุที่ท่านแต่งขึ้นเป็นฉันท์นั้นคงเพราะในสมัยนั้นวรรณคดีที่แต่งขึ้นใหม่และแต่งเป็นคำฉันท์นั้นมีน้อย เช่นเดียวกับที่ท่านแต่งลิลิตเพชรมงกุฎขึ้นในสมัยอยุธยา ก็เพราะหลังจากเรื่องลิลิตพระลอแล้วก็ไม่มีการแต่งลิลิตอีกเลย ท่านจึงหยิบยกเอาเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎขึ้นมาแต่ง เนื้อเรื่อง วิธีการดำเนินความ และสำนวนโวหารจึงมีบางส่วนที่คล้ายคลึงกับลิลิตพระลอ เมื่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เห็นได้ว่าเจ้าพระยาพระคลัง(หน) นั้นไม่แต่งคำประพันธ์ประเภทฉันท์อีกเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะท่านไม่สันทัดการแต่งฉันท์เท่าใดนัก เพราะคำประพันธ์ในสมัยหลังของท่านมักเป็นกลอนเสียเป็นส่วนใหญ่ จากผลงานวรรณคดีร้อยกรองทั้งหมดของท่านนั้น อาจกล่าวได้ว่า รูปแบบคำประพันธ์ที่ท่านสันทัดหรือถนัดที่สุดน่าจะเป็น กลอน และร่าย เพราะกลอนและร่ายเป็นฉันท์ลักษณะที่ท่านแต่งไว้เยอะที่สุด แม้แต่การจารึกถึงการสร้างภูเขาและเจดีย์ที่วัดราชคฤห์ ท่านก็แต่งด้วยคำประพันธ์ทั้งสองประเภทดังกล่าว โดยเฉพาะร่ายสุภาพนั้นในร่ายจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์เป็นร่ายสุภาพที่มีขนาดยาวมาก แสดงถึงความสันทัดในคำประพันธ์ดังกล่าว นอกจากนี้การเล่นเสียงเล่นคำ หรือการเพิ่มลักษณะพิเศษต่าง ๆ เข้าไปนั้นก็มักจะปรากฏอยู่ในฉันท์ลักษณะประเภทกลอนและร่าย

เนื้อหาในวรรณคดีร้อยกรองของท่านก็มีความหลากหลายไม่แพ้กับรูปแบบคำประพันธ์ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) หยิบยกเรื่องราวมาจากแหล่งต่าง ๆ เพื่อนำมาแต่งขึ้นเป็นงานวรรณคดี ทั้ง

จากนิทานสันสกฤต เช่น ลิลิตเพชรมงกุฏ จากชาดกทั้งในนิบาตและนอกนิบาต เช่น กาถกกลอน สุภาพและลิลิตพระศรีวิชัยชาดก ตามลำดับ ข้อที่น่าสังเกต คือ เจ้าพระยาพระคลัง(หน)นั้นมักจะเลือกหยิบยกเรื่องที่มาจากแหล่งแปลก ๆ แล้ว ส่วนหนึ่งของเนื้อเรื่องของวรรณคดีเหล่านั้นมักมีเหตุการณ์หรือมีเนื้อหาบางส่วนที่คล้ายคลึงกับวรรณคดีที่แต่งโดยกวีรุ่นเก่า เช่น ในลิลิตเพชรมงกุฏ นั้น เนื้อหาบางส่วนก็มีส่วนคล้ายลิลิตพระลอ เช่น ความรูปร่างของพระเพชรมงกุฏ การปลอมเป็นพรานหมณ์ การลักลอบเข้าหานาง ส่วนลิลิตพระศรีวิชัยชาดกนั้นก็ยังมีเหตุการณ์ของการอุ้มสม เช่นเดียวกับสมุทรมโฆษคำฉันท์และอนิรุทธคำฉันท์ ท่านยังได้ริเริ่มนำเอากลอนมาแต่งนิทาน และนำเอาวรรณคดีประเภทบทละครมาแต่งขึ้นเป็นคำฉันท์ คือ อิเหนาคำฉันท์ อีกด้วย

เนื้อหาในวรรณคดีของเจ้าพระยาพระคลัง(หน)นั้น สังเกตได้อีกประการว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น เนื้อหาในวรรณคดีของท่านมีความข้องเกี่ยวกับพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องกาถก สมบัติอัมรินทร์คำกลอน และลิลิตพระศรีวิชัยชาดกก็มีแหล่งที่มาจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะผลงานในช่วงปลาย ๆ ของท่าน เช่น ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก และผลงานที่เป็นชิ้นสั้น ๆ เช่น กลอนและร้อยจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ เพลงยาวปรารภ ก็ล้วนแต่มีเนื้อหาที่กล่าวถึงข้อธรรมะหรือแสดงจุดมุ่งหมายของการแต่งไปในแนวที่เกี่ยวข้อด้วยพุทธศาสนาอย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น

เจ้าพระยาพระคลัง(หน)เป็นกวีที่มีความสร้างสรรค์ ลักษณะดังกล่าวก่อให้เกิดวรรณคดีเรื่องใหม่ ๆ หรือเรื่องเก่าแต่มีรูปแบบที่แปลกใหม่ออกไป อย่างไรก็ตามสิ่งที่ท่านได้พยายามทำนี้จะไม่เป็นที่รู้จักหรือตกทอดมาถึงปัจจุบันหากผลงานเหล่านี้ของท่านขาดความคิดเค้นในการสร้างความไพเราะซาบซึ้งให้กับผู้อ่านผู้ฟัง ศิลปะการประพันธ์ร้อยกรองจึงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่กวีท่านนี้ต้องมีอยู่อย่างครบถ้วน จึงสามารถสร้างผลงานอันหลากหลายและเป็นที่ต้องอารมณ์ของผู้เสพมาช้านาน ดังที่ตัวของกวีเองก็เชื่อมั่นในความสามารถในด้านการประพันธ์ของตนดังที่กวีกล่าวไว้ในลิลิตเพชรมงกุฏว่า “ไว้กระวีปรีชาชาย หลายเล่าที่ชี้ชาญกลอน”(ลิลิตเพชรมงกุฏ: ๑๔๐) และกล่าวฝากผลงานไว้เป็นศรีแก่พระนครว่า “เป็นศรีบุรีรัตน์ กรุงเทพ”(ลิลิตพระศรีวิชัย : ๑๕๒) รวมทั้ง “หวังจะแจ่มเจิมจิต กวีชาติ” (กลอนร้อยจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ : ๒๗๗) อีกด้วย

ถ้ากล่าวเหล่านั้นล้วนแสดงถึงความเชื่อมั่นว่าผลงานที่กวีสร้างสรรค์ขึ้นมานั้นต้องมีความคิดเค้น และแสดงถึงความตั้งใจของกวีที่จะใช้ความชำนาญและศิลปะในการประพันธ์ต่าง ๆ มาประกอบกันเข้าให้เกิดความไพเราะงดงาม ซึ่งเป็นประเด็นที่ผู้วิจัยจะได้ศึกษาในบทต่อไป